

РЕЧЕВАТА КУЛТУРА В НАШАТА КРИВОРАЗБРАНА ДЕМОКРАЦИЯ

Михаил Виденов

Софийски университет „Св. Климент Охридски„

Резюме. През последните десетилетия негодуванията от състоянието на официалния български език, говорен от политическия елит, са масови. В статията се прокарва идеята, че вината е преди всичко в слабата речева подготовка на политиците. От официалните трибуни се прекалява с туркизмите, жаргонизмите и вулгаризмите. За да покажат своята лъженачетеност, ораторите вклиняват без такт и усет англицизми, цитират латински сентенции и това прави речта им още по-непоносима.

Авторът защитава училището с твърдението, че подрастващите прекарват с учителите си много по-малко време в сравнение с времето пред телевизорите. Отправен е обаче упрек към тези учители по роден език, които превръщат часовете, определени за български език, в часове за литературни разбори.

Статията е критика към публично говорещите, че схващат демокрацията като речева вседозволеност.

Keywords: functional stylistics, vulgarisms, Turkisms, speech behavior, public opinion.

Недоволство от днешната публична българска реч изказват едва ли не всички: по-възрастните негодуват от новите интернационализми и вулгаризмите, а по-младите – от „изтърканите“ според тях шаблони и от „неизразителната“ лексика въобще. Казано с други думи, противоречието привидно е между старите и младите, наричано още „конфликт бащи~деца“. Ако се вслушаме в аргументите на недоволните, ще установим, че то е породено не от битовата реч, а от официалната реч на публично говорещите, т.е. от речта на високата класа, която е непрекъснато под прожекторите на медиите. Любопитни изводи бихме могли да си направим от резултатите на която и да е от многобройните езикови анкети: оказва се, че всеки намира своето речево поведение за правилно и се дразни не толкова от езиковата страна на речта на другите, колкото от съдържанието на казаното от хората, които не споделят идеите му: най-често такъв е мотивът да се твърди, че на политика или държавника му липсва речева култура. Вече близо четвърт век политическите пристрастия са поляризирали големи групи от българското обще-

ство. Създадена е нетърпимост към аргументите на опонента и той се възприема едва ли не като враг и задължително като лице със слаба речева култура. Нека обаче да бъдем реалисти: колкото и да се опитваме да омаловажим интуицията на хората за проблеми в речта на говорещите в публичното пространство, не бива да отричаме очевидния упадък на духовното равнище на политическото съсловие, на неумението му да се изразява. Лицата от политическия елит с ораторска дарба са истинска рядкост. Пред микрофоните застават хора, които смятат вулгаризацията за признак на демокрация, а безразборната употреба на неясни чужди думи – за начетеност и образование. Демонстрира се някакъв словесен бабаитлък, като се нарушават елементарни норми на приличие и на поведение. Има такива политици, които искат да внушат на слушателите, че са истински народни хора, дошли от дълбоките низини. Държат се сякаш разговарят на улицата със свои познати, не отчитат, че публичното говорене е подчинено на строги закономерности. Тази стратегия до известно време носи някакви бонуси, но минусите са много повече, защото мнозина си казват, че това е словесен популизъм, упражняван от елементарен човек.

Явлението има своя философия и свое обяснение. Разсъжденията ни трябва да започнат от някои основни неща и преди всичко от анализ на понятието *речева култура*. На пръв поглед то изглежда прозрачно ясно и затова една голяма част от езиковедите говорят за него, без да прибегват към дефинирането му. От това произтичат множество недоразумения. Мнозина смятат, че културата на речта е равна на владенето на граматичните и лексикалните стандарти във вида им, описан в нормативните граматики и речници: произнасяй правилно думите и вече имаш речева култура. На практика обаче тук сме изправени пред очевидна логическа грешка, т.е. приемане на частичното като обобщение на цялото: граматичната и лексикалната правилност са важни, но не изчерпват обема на въпросното понятие. Още през 30-те години на XX в. учените от Пражкия лингвистичен кръг обръщат внимание на необходимостта и от *стилистична* правилност, т.е. от овладяване на уменията да се подбират тези изразни средства, които са приети от меродавното обществено мнение за подходящи в конкретните комуникативни сфери. Става въпрос за изискването да се употребяват кодифицирани стандартни средства съобразно със стилистичните изисквания на конкретната речева ситуация (Хавранек, 1963: 20).

И след тази формулировка нещата стават ясни само на пръв поглед. Практиката ни показва, че стилистичните изисквания не са добре дефинирани като стандарт на българското речево поведение. И най-парадоксалното е, че недоразуменията тръгват от мъгливата ни представа за стилистика. Българските езиковеди, работили по тези въпроси, всъщност са описвали едва ли не само стилистичните фигури на художествената реч, т.е. на елементите, които превръщат речта в художествено средство. Тези наблюдения са интересни и важни, но езикът не изпълнява само художествени функции. Не е анализирана публицистиката. Не се обръща доста-

тъчно внимание на битовата реч. Ние почти не познаваме закономерностите на всекидневното битово общуване: разговорите в т.нар. малки групи, които можем да определим като делнична реч. Всеки човек общува в семейството си, с приятелите си, с членовете на съответния трудов колектив, където преминава голяма част от времето му, всеки от нас попада в т.нар. случайни нетрайни групи (обединения) като пътник в градския транспорт, клиент в магазина, пациент в здравното заведение и т.н., и т.н. Има ли стилистични изисквания за речевото ни поведение в тези сфери, в които на практика протича нашият живот? До каква степен елементите на тази реч могат да се допускат в публицистиката и в публичната реч? Не е загадка за никого, че във всяка сфера има неписани правила за поведение, които ние усвояваме от първия ден на раждането си и сме приели да ги наричаме с общото понятие *социализация*. Умението да се държим адекватно на обстановката задължително изисква владение на меродавните речеви норми. Когато попаднем в определена комуникативна ситуация, околните подлагат на оценка уменията ни за адекватно поведение. Оценка е следствие от критерии, които произтичат от общественото мнение, т.е. от представите на хората, в чието присъствие протича комуникацията. От своя страна, общественото мнение не е единно по своята същност, защото самото общество не е хомогенно. Нещата на практика са много сложни и не могат да се изчерпват с абстрактни указания.

През последните десетилетия особена функционалност придобива обществено-политическата сфера: средствата за масова информация ежедневно ни облъчват с речи, изказвания и интервюта, чрез които с нас общува едностранно политическият елит. Както ще стане дума по-нататък, в тази сфера бе извършена особена стилистична революция: новите оратори рязко се отказаха от политическата стилистика на по-стария (тоталитарен) елит (Виденов, 1997: 145-149). Сравнението между по-стария политически жаргон и новия поражда в някои среди носталгия, защото новото ги дразни с грубата вулгарна лексика, с уличните изрази и със старанието да се вклиняват модерни англоезични клишета. Ако сравним например езика на един български вестник от 70-те години на XX в. с днешен вестник, различията сами ще се набият в очите ни. Станало е нещо много интересно: разговорните навици на масовата интелигенция са пробили строго охраняваната зона на официалната публична сфера. Изчезнала е рязката граница между двете стилни организации, като официалната се е отказала от остарелите шаблони и е приела за напълно в реда на нещата да се използват разговорни конструкции. В това отношение обаче следва да се спазват изискванията за мярка, т.е. да се знае доколко може да се загребва от маркерите на разговорното. За отделни лица от групата на по-възрастните едва ли не всяка разговорна конструкция е нещо като речев апокалипсис.

В защита на стилистичната революция ще кажем, че тя е закономерно явление. В общественото развитие през вековете винаги са настъпвали периоди, през които разговорната практика в известна степен помита преградите,

настанява се в официалните сфери, като по този начин се дава път на развитието, т.е. старото дава път на новото. Старата мода отстъпва на новата. Нека пак да подчертаем: това става с мярка и подбор. Не може целият репертоар от разговорни елементи безразборно да се влее в официалните сфери.

И на други места сме споделяли нашите наблюдения за *конкретните елементи* на стилистичната революция. Накратко ще ги повторим и тук. Става въпрос за една обща тенденция за сближаване на разговорната практика с официалния публицистичен стил. На пръв поглед това изглежда като оварваряване, защото придвижването всъщност е своеобразно *снижаване на високия регистър* чрез маркирани разговорни елементи. Общата констатация може да се разглежда като сбор от конкретни стъпки: 1) допускане на определен малък брой общоизвестни турцизми, изтласкани още през Възраждането от книжовната мода; 2) допускане на определен малък брой познати на всички жаргонизми, анатемосвани през периода след Втората световна война (прилагателното *готин* сякаш измести *хубав*); 3) допускане на вулгаризми в т.ч. дори и цинизми, за които книжовните стилове са били абсолютно забранена зона (речевото ни поведение се приближи до сръбската практика); 4) допускане на явно деформирани във фонетично отношение думи като следствие от нормите на бързоречието. Винаги сме подчертавали и нещо друго. Нашият преход след 1989 г. отхвърли една от хипотезите на предходниците ни в областта на езикознанието, които си представяха нещата опростено: появява се нужда от стилопонижаващи средства и ние се обръщаме към традиционните териториални диалекти (Младенов, 1943). Оказа се, че точно този канал е блокиран и усилията ни да събираме диалектните елементи могат да се оправдаят само с чисто историческа предназначеност. Ювелирно точно е прокаран законът за оварваряването: може да се заема отвсякъде, но не и от диалектите. Обяснението на този феномен звучи парадоксално: диалектните елементи не могат да попаднат в официалните сфери на общуване, защото са ... диалектни. И по този въпрос многократно сме се изказвали, подчертавайки железните закони на диглосията (Виденов, 2005). Диалектното има множество положителни комуникативни качества, но е непрестижно.

В модерната лингвистика правилата за речево поведение в различните житейски сфери са обект на обобщение и анализ от т.нар. *функционална стилистика*, а напоследък и от *социолингвистиката*. Конкретните ситуации, в които едно лице може да попадне, са много, но учените са установили, че в използването на изразните средства има общи или поне сходни изисквания, които отделните лица лесно диференцират и ги усвояват незабелязано още през първите 10–15 години на живота си. Ще подчертаем очевидното: най-решителна роля играят образците в семейството, приятелския кръг, училището, а през последните години – и в средствата за масова информация (преди всичко телевизията). Едва ли е нужно да се подчертава, че нашето езикознание е изостанало

твърде много по отношение на разработката на въпросите, свързани с функционалната стилистика. Това затруднява най-вече учителството, което е призвано да моделира речевото поведение на бъдещия активен български гражданин. В предишните десетилетия за образци на изискана реч се посочваха изтъкнатите писатели. Днес художественото слово загуби своята хегемония, защото на преден план излязоха средствата за масова комуникация. Изнасят се тревожни данни, че съвременният човек рядко чете художествена литература, а разчита на чутото и видяното от радиото и телевизията. Един роман добива популярност, ако е филмиран и е излъчен по телевизията. В условията на глобализацията безотговорни псевдоинтелектуалци открито насаждат идеята, че българският език не е годен за изискана комуникация и че тази функция следва да се поеме от английския. Натрупани са много митове в това отношение. Подобен нихилизъм пречи на училището да обучава подрастващите в любов към родното слово. Учителят по български език е натикан в периферията на учителския колектив, а и самият той се е самообявил за литератор – езиковите проблеми му изглеждат много елементарни и „сухи“, защото в университетите е лошо школуван. Учителският урок има пункт за езика на съответния писател, но в най-добрия случай се казва, че езикът е хубав. Това заключение от гледище на лингвистиката е безсмислено. Чел съм ученически разработки на теми, прегледани от учители, и съм откривал десетки непоправени грешки от пунктуационен, правописен и най-вече от стилистичен характер. Не знам какво следва да кажем за работата на вече многобройните ни филологически факултети. Вероятно би следвало да се надникне и там, и то с твърда ръка.

От казаното до тук излиза, че речевата ни култура се състои в това, да овладеем основните правила на поведение за всяка сфера, в която ни се налага да общуваме. Това е лесно да се каже, но на практика нещата са много сложни. Да вземем за пример случайните нетрайни обединения. В тях би следвало да се нагаждаме към нормата на поведение на съответните непознати множества. Ще приведем един очебиен пример: ако речем да направим бележка на шумната ученическа компания в трамвая и си послужим с нашата представа за младежки жаргон, учениците ще ни се изсмеят, защото речта ни за тях ще прозвучи като архаична. Адекватното ни поведение би следвало да е заложено на някаква неутрална речева организация, която да не прозвучи книжно и назидателно. Това означава да разполагаме с репертоар от речеви реакции, за да можем да направим необходимия подбор.

Днешното време отрече практиката на стария елит, който по всеки повод на публични места четеше предварително написани листчета, следвайки изискванията на т.нар. дървен език. Този маниер може да се определи като истинска липса на речева култура, макар че граматиката и лексиката в тия листчета бяха безупречни. В скоби ще споменем, че за тази цел се поддържаха платен апарат от литературни сътрудници: на големия човек му написват какво да прочете на съответното събрание. Повъзрастните ще си спомнят, че имаше случаи, когато съответният оратор четеше

листчетата със сричане, но това са други въпроси. През 1989 г. се постави решителен край на тази практика. Ораторите идваха от адвокатските кантори, от научните институти, от журналистическите редакции и си служеха с разговорния книжовен вариант на езика ни. Този вариант не беше обичаен за слушателите и в това няма нищо чудно, но беше необичаен и за езиковедите, според които разговорният език не е нищо друго, а озвучена писмена реч. Оказа се, че не е така.

Епохата след 1989 г. роди голямо множество оратори. Умението да се говори убедително и да се увличат масите стана основен лост за просперитет в политическата кариера и свързаните с нея привилегии. Вече казахме, че публичното слово е резултат и на вродени заложби. Не можем да се сърдим на хората, че не са надарени в това отношение. Когато говорим за политическото съсловие, имаме предвид преди всичко парламента, защото там основното е говоренето. Народните представители могат условно да бъдат разделени на няколко групи: 1) лица с дарба да излагат мислите си; 2) лица без такава дарба. От първата група чуваме образцова българска реч, но за жалост тези лица се изказват сравнително рядко. По-интересна е многобройната втора група. Там има мълчаливци, чиято функция е да натискат бутоните на апаратите за гласуване. Тяхното поведение е за предпочитане пред тези, които не владеят уменията да излагат гладко мислите си, но са изключително активни. Именно те създават впечатлението, че в парламента са събрани необразовани и недоучени хора с повишено самочувствие и претенции за елит. За много голямо съжаление тези разсъждения важат с пълна сила и за нароилите се журналистически кадри. Чудно е как се подбират лицата с достъп до националните микрофони. Може би се разчита на дипломи за журналистическо образование. И в журналистическите факултети има недомислени неща, но на практика речевата дарба там едва ли е условие за попадане в медийните колегии. От устата на амбициозните напористи недоразумения чуваме странна българска реч. Малцина са хората, които ни завладяват с интелект и с овладяно речево поведение. Вече казахме, че съвременният човек е преди всичко зрител и слушател. Когато го облъчваме с лош езиков вкус, ние насаждаме в него слаба езикова култура. Това е особено пагубно за подрастващите. Свикнали сме да търсим вината само в учителството, но е време да заявим, че всички сме небрежни и всички сме виновни. Елементарно е да пресметнем колко време прекарва един ученик в обществото на своите учители и колко време седи пред телевизора, колко време пише домашни в тетрадките си и колко време кореспондира с есемеси и т.н. Езикова атмосфера е тотално замърсена.

За целите на тази публикация ще направим кратък хипотетичен разбор на речевото поведение на амбициозния човек без ораторски възможности. Няма да го конкретизираме дали е депутат, министър или журналист: в случая това не е така съществено. Колкото и да е ординерно подобно лице, то усеща, че пътят му нагоре в йерархията минава през словоизява. Ще го кажем грубо: мълчи ли, умира. Да допуснем, че е намерена подходяща тема за публично изказване.

Веднага пред нашия герой изниква необходимостта да модернизира изявата си. Първото нещо, което му идва наум, е да потърси чуждоезикови елементи, които да вклини в изказването си. Търси се ефектът начетеност и знаене на езици. Сега не е на мода да се цитират руски изрази. На мода са латинските сентенции и най-вече английските изрази, които се предават и със съответното английско произношение. Нашият герой чувства, че така е станал доста абстрактен и включва втората задължителна стратегия: украсява казаното с някой и друг общопознат турцизъм. При мъжете в такива случаи са задължителни сексуалните намеци или направо вулгаризмите. Това оживява позадрямалата аудитория. Сега ще последва атака срещу опозицията и срещу предполагаемите възражения. Изказването приключва. Не е казано нищо съществено, но лицето е упражнило правото си да говори. Изкуство е да говориш и да не казваш нищо.

Трудно е да се критикуват такива псевдооратори. Те имат свой щит и го наричат закон за *свобода на словото*. Тази свобода се разбира много превратно. Тя не ти дава основание да правиш езиков тюрлюгювеч, но ти дава свобода да изразяваш мислите си, т.е. да кажеш това, което мислиш, да говориш истината, без да се боиш, че някой ще те хване за яката и ще ти потърси сметка. Свободата на словото в никакъв случай не означава излизане извън рамките на нормите, утвърдени от общественото мнение на интелектуалните общности. И тук сме изправени пред парадокси. Никой никога не може да наказва чрез юридически санкции за нарушаване на тези норми, но влизат в сила обществените: излиза ти име на примитив, на необразован индивид. Това е много по-болезнено от паричните глоби и другите наказания, предвиждани от наказателните кодекси. Затова изглеждат странни представителите на политическия елит, критикувани за речевото им поведение: не е оправдателно да ни заявяват, че ще го казват така, както си искат, защото у нас било имало свобода на словото. Нека го казват, но ако чуят реакциите на слушателите си, сериозно ще си помислят дали да погават установените норми.

И още един парадокс: речевите норми са безизключителни. Те важат както за редовия човек, така и за обществените лидери. Нещо повече: те дори действат с по-голяма сила и прецизност за по-първата ръка хора в държавата. Българинът е чувствителен на тема кой го води и напътства. При първото отклонение от нормативите се чува коментар от типа: този ли ще ни учи, след като дори не е усвоил официалния ни език! Можем да приведем множество примери на присмех от близкото минало от типа на *социализЪма, нашта стЪрнЪ, шЪ сЪ УпрайЪ, вЕрвайте ми* и под.

Речевото ни поведение е в непрекъснат режим на промяна. Как става това, след като общественото мнение ни дебне на всяка крачка и ни внушава да „не допускаме грешки“? Въпросът е сложен, защото трябва да навлезем в сложната материя на речевата мода. На определен тип интелектуалци им се разрешава в потока на речта с чисто стилистична маркираност да употребят някоя конструкция,

която официално е кодифицирана иначе. Журналисти, политолози и коментатори подхващат употребата и толкова често я повтарят, че тя в края на краищата спира да се чувства маркирана и става неутрален модерен елемент на речевото ни поведение. Една група езиковеди, които се занимават с езикови бележки, реагират с неодобрение, но гласът им остава като в пустиня. Обладан от идеята за чист български език, през 30-те години на XX в. видният наш езиковед Стефан Младенов анатемосва всяка чужда дума, появила се в публицистиката или в научния печат (десетки думи от рода на *орнамирам*, *калкулирам*, *генерален директор* и под.). Гневните му филипики днес предизвикват насмешки, макар че и днес има върли противници на интернационализмите (Младенов, 1929–1943).

Има още един парадокс: езиковедите невинаги могат да се ориентират в даден езиков процес, но масовият носител на езика има точен усет какво трябва да се приеме в езика и какво да отпадне. Могат да се приведат множество примери, но ние ще посочим само изгласкването на звателните форми на личните имена: хората възприемат обръщения като *Ангелино*, *Петрано*, *Иване* и под. като израз на някакво селско начало и ги използват без звателното окончание. Мотивацията за това опростяване е логически несъстоятелна и е многократно атакувана от наши водещи езиковеди. Повикът да се запази звателната форма при личните имена обаче не доведе до желанния резултат. Не бе проучено общественото мнение, не бе отчетена диглосията: на хората не им харесват звателните окончания.

Крайно време е да се разбере, че суверен на езика не е езиковедът, а обществото чрез своята интелигенция. Става въпрос за хората, които професионално са свързани със словото: те са немногобройна прослойка, която ние образно наричаме *хора под прожекторите* или *труженици на перото и словото* (водещи артисти, журналисти, учители, политици, учени и под.). Останалите членове на обществото са маса, която следва задаваната мода, като понякога негодува и критикува, но това остава скрито до мига, в който не се появи някоя личност от елита, която да наложи масовото желание като вариант.

В нашата лингвистика не се наблюдава конкуренцията на вариантите, а това е част от диалектиката на развитието. Оповаваме са на установеното в речници и грамматики, без да си даваме сметка, че те могат да отразяват непрестижни конструкции, защото никой не си е дал труда чрез научни способности да проучи общественото мнение. Лингвистиката ни е кабинетна и върви след събитията. Езиковедското ни съсловие няма обаяние и авторитет, защото не решава актуални проблеми, а се занимава с теми, интересни на самите изследователи. Преобладава историзмът. Филологията стана наука за самата наука, а не за езика на обществото.

Основният грях на българската лингвистика е отдалечаването ѝ от проблемите на училището. Свикнали сме да негодуваме от абстрактно написаните учебници, но проблемите имат по-дълбоки корени. Никой не проучва масовите грешки от правописен и разговорен характер в практиката на нашите съвременни ученици. Пишели били есемеси на латиница! Ще пишат,

защото е такава повелята на времето и нашето вайкане с нищо не го променя! Създали сме джунгла от правила за употребата на пунктуационните знаци, за изписването на сложните думи от слят и полуслят характер. Връх на нашето издевателство над всички пишещи е изискването за пълен и кратък член при имената от мъжки род, единствено число. Не е ясно защо губим времето на учители и ученици да изучават безсмислени правила.

Нашият обществен елит разбира демокрацията като езикова вседозволеност и заплаща своето поведение с народното негодувание. От своя страна, българските езиковеди не си дават сметка, че живеем в прагматична епоха на демократизъм, която не е някаква абстракция, а реално състояние на обществото.

ЛИТЕРАТУРА

Виденов (1997): М. Виденов, *Езикът и общественото мнение*, С., БАН.

Виденов (2005): М. Виденов, *Диглосията*, С., БАН.

Младенов (1943): Ст. Младенов, *Увод во всеобщото езикознание*, С.

Младенов (1929-1943): Ст. Младенов, *Родна реч*, С.

Хавранек (1963): В. Havránek, *Studie o spisovném jazyce*, Praha.

SPEECH CULTURE IN OUR WRONGLY UNDERSTOOD DEMOCRACY

Abstract. Over the last few decades we have witnessed mass dissatisfaction with the state of the official Bulgarian language spoken by the political elite. This paper puts forward the idea that the reason for the unfavorable situation is largely due to the poor speech training of politicians. When speaking from official podiums, they often overuse Turkisms, jargonisms and vulgarisms. To demonstrate their pseudo-erudition, the orators insert Anglicisms in their speeches showing a complete lack of tact and cite Latin proverbs thus making their speeches still more unbearable.

The author stands up for the school contending that the rising generation is spending much less time with their teachers than in front of the TV. A reproach is directed at those native language teachers who turn their Bulgarian language classes into literature analyses.

This paper addresses some criticisms levelled against public speakers who conceive democracy as speech permissiveness.

Acad. Prof. Mihail Videnov, D.Sc

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: mihail_videnov@abv.bg